

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 18 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2018

ARAŞTIRMA
Research

Hanefi Mezhebinde Delil-Hüküm İlişkisi Bağlamında Tenzihen-Tahrîmen Mekruh Ayrımı*

Selma Çakmak

Arş. Gör., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Bilim Dalı

cakmakselma@yahoo.com | <https://orcid.org/0000-0001-7551-9315>

Geliş Tarihi / Received: 13.09.2017 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 31.05.2018

Öz

Teklîfî hüküm kapsamında değerlendirilen mekruh kavramının çerçevesi ve diğer teklîfî hükümlerle bağlantısının incelenmesi, kavramın; gelişim sürecinde farklı anlamlara delâlet edecek şekilde kullanılması, özellikle haram kavramı ile yakın ilişkisi bulunması sebebiyle önem arz etmektedir. İlk dönem fıkıh eserlerinde haramı ya da haram oluşu şüpheli olan şeyleri aynı zamanda bir şeyin yapılmasının hoş görülmediğini ifade etmek üzere kullanılan mekruh kavramı, hüküm anlayışının sistemleşmesi ile birlikte teklîfî hükümler kapsamında değerlendirilerek cumhûr fukahânın benimsediği görüşe göre yapılmasında sevap terk edilmesinde ise günah olmayan hüküm şeklinde tanımlanmıştır. Hanefi mezhebinde ise bu genel görüşten farklı olarak mezhep içerisindeki farz-vacip ayrımı ile örtüşecek biçimde kavram, tenzihen-tahrîmen mekruh şeklinde tasnif edilmiştir. Bu nedenle mekruh kavramının Hanefi mezhebi sistematigi içerisinde incelenmesi gerekli görülmüştür. Her ne kadar bu ayrım belirgin olarak müteahhîrîn dönemi usûl ve furu' eserlerinde yer almakta ise de ayrımın, mezhebin erken döneminden itibaren var olduğu ve delil-hüküm ilişkisine bağlı olarak Hanefi mezhebinin şer'î delil ve delillerin kesinliği yaklaşımı ile alâkalı olduğu tespit edilmiştir. Zira Hanefi mezhebinin teklîfî hükümleri tasnifinde de hükmün dayanağı olan delilin sübût ve delâlet yönünden zannî ya da kat'î oluşu dikkate alınmaktadır. Bununla beraber kat'î-zannî delil çerçevesinde ele alınan tenzihen-tahrîmen mekruh ayrımında kat'î ve zannî olanın ayrıştırılması, verilen hükmün doğru anlaşılması açısından önemli bir husustur. Bu nedenle tenzihen-tahrîmen mekruh ayrımı değerlendirilirken hükmün dayanağı olan delilin sübût ve delâlet yönünden ele alınması ve aynı zamanda fıkıh usûlü literatüründeki verilerle yetinilmeyip Hanefi fıkıh literatüründe hükmün bağlantılı olduğu mesele ile ilgili açıklama ve gerekçelerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Anahtar kelimeler: Hanefi mezhebi, Teklîfî hüküm, Kat'î-zannî delil, Mekruh, Tenzihen-tahrîmen mekruh.

Within the Relation Evidence-Huqm the Distinction Between Makrooh Tahrîmen and Makrooh Tenzihen in Hanafi Sect

The notion makrooh, considered as part of the provisions of responsibility, appears to be an important phenomenon because of its close relation to the notion haraam and its historical use in a way to refer to different meanings and connotations during the process of its evolution. The notion makrooh, used in the

* Bu makale, yazara ait "Hanefi Mezhebinde Mekruh Kavramı, Gelişimi ve Tenzihî-Tahrîmî Mekruh Ayrımı" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak kaleme alınmıştır.

earlier scholarly works in an effort to make reference to the haraam and to imply that it is not proper to commit actions which may potentially fall into the category of haraam, was in later periods incorporated in the scope of provisions of responsibility in connection with the systematization of the notion huqm; subsequent to this process of incorporation, the notion makrooh was defined by the majority of the Islamic scholars as something whose commission does not render thawab and whose avoidance does not entail ithm. Unlike this general view, the Hanafi sect has classified the notion of makrooh as tenzihen and tahrîmen in a way to become consistent with the distinction between farida and wajeab. Therefore it's regarded necessary to analyze the notion makrooh in Hanafi sect. Even though this distinction is evidently noticeable in the usul and furu' works by the scholars of later period, the study finds that the distinction has been systemized in accordance with the general characteristics of the sect and depending on the relation between huqm and evidence, is related that is related to the Hanafi sect's evidence approach. From this point of view, it could be said that in Hanafi sect, the makrooh tenzihî corresponds to mandoob whereas makrooh tahrîmî to wajeab or the sunnah considered as strong as wajeab. However, in the tenzihen-tahrîmen makrooh distinction made with reference to the Qat'i-Zanni evidence, detection of what constitutes the Zanni and the Qat'i is particularly important for the sake of proper inferences on the final provision. For this reason, in the assessment of the distinction between makrooh tahrîmen and makrooh tenzihen, it is necessary to consider the evidence, support base for the final provision, it is also necessary to take account of the explanations and justifications in Hanafi fiqh literature regarding the issue that the judgment is related to.

Keywords: Hanafi sect, Provision of responsibility, Qat'i-zanni evidence, Makrooh, Tahrîmi-tenzihî makrooh.

Atf / Cite as

akmak, Selma, "Hanefî Mezhebinde Delil-Hüküm İlişkisi Bağlamında Tenzihen-Tahrîmen Mekruh Ayrımı", *Marife*, 18/1 (2018): 101-121.

I. Giriş

Hanefî mezhebinde teklîfî hükümün kapsam ve tasnifi, diğere mezheplerin konu ile ilgili görüşlerinden farklı olarak, delillerin sübût ve delâlet açısından kat'î-zannî ayrımı ekseninde değerlendirilmesiyle ilişkilidir. Diğere fıkhî mezheplerinde, hükümlerin dayanağı olan delillerinkesinlik açısından herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmadığı; farz-vacip, haram-tahrîmen mekruh gibi bir ayrım bulunmadığı gözlemlenmektedir. Hanefî mezhebi dışında yer alan fıkhî ulemâsı, teklîfî hükümleri delillerin hükme delâleti açısından ele alarak, fiilin gerçekleştirilmesi ve uzak durulmasına ilişkin talebin kesinlik ifade edip etmemesine ya da bağlayıcı olup olmamasına göre tasnif etmektedirler. Buna göre teklîfî hükümler vacip, mendup, haram, mekruh ve mübah olmak üzere beş kısımdan müteşekkildir. Hanefî ulemâsı ise, hükümleri aynı zamanda ifade ettiği bilgi değeri açısından da ele almaktadırlar. Bu nedenle, Hanefî mezhebinde teklîfî hükümler;farz, vacip, haram, tahrîmen mekruh,tenzihen mekruh, mendup, mübah olmak üzere yedi kısımda ele alınmaktadır.¹

¹ Hanefî mezhebi ile Şafî ve Malikî mezheplerinin teklîfî hüküm anlayışlarının mukayesesi için bk., Gulam, Hyder, "Comparing the Legal Rules (Ahkam-ı Shari'ah) in The Maliki and Shafii Schools with The Hanafi School of Thought", *Islam Futura*, 16/1 (2016): 1-8. Aynı zamanda diğere mezhepler karşısında Hanefî mezhebindeki farz-vacip ayrımının bulunmasının nedenleri ve bu konudaki farklı yaklaşımların itikâdî temellerle ilişkisine dair yorum ve değerlendirme için bk., Reinhart, A. Kevin, "Like The Difference Between Heaven and Earth:" Hanafi and Shâfi'î Discussions of Fard and Wajib in Theology and Usûl", *Studies in Islamic Legal Theory*, ed. Bernard G. Weiss, Brill, Leiden 2002, ss. 205-235.

Mekruhun fıkıh ve fıkıh usûlü literatüründe bir kavram olarak kullanımı, bu iki ilmin sistemleştirilmesi süreci içerisinde ortaya çıkmıştır. Nitekim âyet ve hadislerde hükümleri ifade eden kelimeler, teknik anlamda istilâhî bir biçimde yer almamaktadır. Bununla birlikte mekruhun kavram olarak kapsamının belirlenmesinde nassların ve mezhep imamlarının sözlerinin büyük bir önemi vardır.² Hicrî ilk asırda fıkıhın gelişmeye başladığı ilk dönemden itibaren mekruh kavramı fukahâ tarafından kullanılmaktadır. Bu kullanımlar her ne kadar fıkıh literatüründe yerleşen kavramsal çerçeve ile ilgili ve uyumlu ise de, birebir örtüşme söz konusu değildir.³ Çünkü mekruh kavramının istilâh olarak tamamen şekillenmediği dönemde mekruhu ifade edecek farklı kullanımlar bulunmaktadır. Bununla birlikte mekruh delâlet ettiği anlam açısından literatürde haram,⁴ bağlayıcı olmayan yasak,⁵ hilafü'l-evlâ,⁶ haramlığında şüphe bulunan⁷ gibi farklı anlamları içermektedir. Mekruh kavramının bu şekilde İslam hukuk tarihinde hem farklı lafızlarla ifade edilmesi hem de farklı anlamlara delalet etmesi, mekruhun kavramsal çerçeve ve sınırlarının belirlenmesini gerektirmiştir. Nitekim İslam hukukunun teşekkülünden sonra sistemleşen teklîfi hüküm anlayışı içerisinde mekruh kavramı “bağlayıcı olmayan yasak” anlamıyla sınırlandırılmıştır. Ancak Hanefî mezhebi literatüründe kavram bu genel yaklaşımdan farklı olarak, tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımı çerçevesinde farklı bir kapsamda ele alınmıştır.

² Kur'an'da mekruh lafzının kullanımı ile ilgili bk. Âl-i İmran, 3/38, A'raf, 7/88, Tevbe, 9/32, 48, 53, Yûnus, 10/82, Ra'd, 13/15, İsrâ 17/26-38, Mü'min, 40/14, Fussilet, 41/11, Hucûrât, 49/7,12. Hadîsi-i şerîflerde de mekruh kelimesinin farklı anlamlarda kullanımına rastlamak mümkündür. Örneğin “Allah size dedikoduyla, çok soru sormayı ve malları heder etmeyi mekruh görmüştür” hadisinde mekruh lafzı kesin biçimde yasaklanan şeyleri ifade etmek üzere kullanılmıştır (Malik, Kelâm, 20, Müslim, Ekziye, 5). Hadislerde de haram anlamı dışında mekruh lafzının fukahânın esas aldığı istilâhî anlamına uygun biçimde yer aldığı da görülmektedir. İbn Mes'ud (r. a.)'dan gelen şu rivayet bunun örneğidir: “Rasûlullah (s. a.) şu on şeyi mekruh gördü: Za'ferân sürünmeyi, ağaran tüyleri siyaha boyamayı, eteği sürümeyi, altın takmayı, kadının zinetini kocasından başkasına göstermesini, zar atmayı, Mu'avvizât dışında rukye yapmayı, nazar boncuğu takmayı, meniye mahallinden başka yere aktırmayı, emzikli kadını hamile bırakmayı. Ancak sonuncusunu haram kılmadan mekruh görmüştür (Ebû Dâvûd, Hâtem, 3).” Mezhep imamları ise haram lafzını dile getirmekten kaçındıkları için haram hükmünü ifade etmek üzere mekruh lafzını kullanmaktadırlar. Ebû Hanîfe'nin mekruh kelimesi ile haramı kast ettiğini ifade etmesi (Zeynüddîn b. İbrahim İbn Nuceym, *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1936, Mısır, II, 69), İmam Muhammed'in her mekruh haramdır açıklaması (Muzafferüddîn Ahmed b. Ali İbnü's-Sa'atî, *Nihâyetü'l-yûsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. Sa'd b. Aziz Mehdî es-Sülemî, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1985, I, 178), İmam Şafii'nin mekruh lafzını harama delâlet etmek üzere zikretmesi (Gazzâlî, Ebû Hamid Hüccetü'l-İslam Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Hamza b. Zühayr Hâfız, yy., ty., I, 216, Basrî, Muhammed b. Ali Ebû'l-Hüseyn, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye. Beyrut ty., I, 335) bunun örnekleridir. Ayrıca mekruh kelimesi, mezhep imamları tarafından istilâhî anlamıyla da kullanılmıştır.

³ Eroğlu, Selahaddîn, “Mekruh”, *İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)*, 5 (1982): 299.

⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb, *İlâmu'l-muvakki'în 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed el-Mu'tasım bi'l-lah el-Bağdâdî, Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî. Beyrut 1998, I, 48, Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 216, Aynî, *el-Binâye*, IX, 180, İbn Neccâr, *Şerhu kevkebi'l-münîr*, I, 419, Bedran, Abdulkadir b. Ahmed b. Mustafa ed-Dümî Abdulkadir, *Nüzhetü'l-hâtiri'l-atar şerhu kitâbi Ravzati'n-nâzir ve cenneti'l-menâzir*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye. Beyrut ts., I, 123, Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 296.

⁵ Zerkeşi, *Bahru'l-muhît*, I, 296; Sübkî, *el-İbhâc*, I, 60.

⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 216.

⁷ Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, I, 300; Zerkeşi, *el-Bahru'l-muhît*, I, 297.

Hanefi mezhebine özgü olan bu yaklaşım mezhebin delillerin kesinliği ve bilgi değeri konusundaki anlayışı ile irtibatlıdır. Bu nedenle Hanefi mezhebindeki tenzihen-tahrîmen mekruh ayrımının esas dayanağını tespit etmek için, bu ayrımın, delil-hüküm ilişkisi ekseninde ele alınması gerekmektedir.

II. Hanefi Mezhebinde Mekruhun Kapsamı: Tenzihen-Tahrîmen Mekruh Ayrımı

Mekruh kavramı, farklı anlamları dile getirmek için kullanılmakla beraber Hanefi mezhebinde özellikle ilk Hanefi ulemâsı tarafından hurmeti şüpheli olan, kesin delile dayanmayan meselelerin hükmü için de kullanılmaktadır.⁸ Buna göre Hanefi mezhebinde hükümlerin kat'îlik-zannîlik çerçevesinde ele alınması fıkıhın tedvin edilmesinden önceki erken dönemlere kadar götürülebilir.⁹ Nitekim Ebu'l-Hüseyn Basrî, Irak fukahâsının, kabîhi; haram, mekruh, yapılmaması evlâ olan ve yapılmasında sakınca olmayan şekilde taksim ettiklerini ifade etmektedir. İlk dönem Hanefi âlimlerinin mekruhla ilgili yaklaşımlarını tespit etme bakımından Basrî'nin açıklamaları oldukça önemlidir. Basrî, Irak fukahâsının kubhu içtihadı açık olmayan kan içme, meyte yeme gibi meseleleri haram olarak adlandırdıklarını, mekruhu ise kubhu içtihadı açık olan meseleleri ifade etmek için kullandıklarını, kedinin artığının kullanımı gibi mekruha nispetle kerâheti daha az olan meseleleri ise terkü'l-evlâ, eti yenen hayvanların artığı gibi kubhunda terkü'l-evlâdan daha az şüphe bulunan fiilleri ise yapılmasında beis olmayan şeyler kapsamında değerlendirdiklerini belirtmektedir.¹⁰ Her ne kadar zikredilen rivayetin doğruluğunu ve kesinliğini belirlemek mümkün olmasa da ilk dönem usûl eserinde zikredilen bu bilgiler Hanefi mezhebinde tenzihen-tahrîmen mekruh ayrımının temellerinin, teklîfi hükümlerin tasnif edilmesinden önceye dayandığını göstermesi açısından değerlidir.

Hanefi mezhebinde tenzihen-tahrîmen mekruh ayrımı, tespit edebildiğimiz kadarıyla daha çok h. VIII. asırdan sonra sistemleştirilmiş bir ayrımdır. Ancak bu dönemden önce çok az da olsa bu ayrımın yapıldığına delâlet edecek ifadelere rastlamak mümkündür. Bu ayrımın dile getirilmesine ilk olarak Serahsî'nin *el-Mebsût* adlı eserinde rastlanmıştır. Eserde at etinin mekruh olduğu ve bu kerâhetin tahrîmen olduğu ifade edilmektedir.¹¹ Bunun dışında eserde tenzihen-tahrîmen mekruh kavramlarının zikredildiği görülmediği gibi bu dönemde Hanefi fıkıh düşüncesinde bu ayrımda kavramsal bir çerçevede ele alınmadığı görülmektedir. Tenzihen-tahrîmen mekruh kavramlarına dair geniş bilgiler daha çok geç dönem Hanefi fıkıh ve fıkıh usûlü eserlerinde yer almaktadır. Hanefi mezhebinin

⁸ Eroğlu, Selahaddîn, "Mekruh", *İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)*, Ankara, 5 (1982):300, Hassan, Ahmet, *İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi (The Early Development of Islamic Jurisprudence)*, çev. Haluk Songur, Rağbet Yay. İstanbul 1999, s. 59-60.

⁹ Reinhart, "Hanafi and Shâfi'i Discussions of Fard and Wajib in Theology and Usûl", s. 224.

¹⁰ Basrî, Muhammed b. Ali Ebû'l-Hüseyn, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye. Beyrut ty, I, 335.

¹¹ Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Mebsût*, Matba'atü's-Sa'âde. Kahire 1324-1331, XI, 233.

kurumsallaşmasında önemli rolü olan ve geç dönem Hanefî fıkıh âlimlerinden biri olan İbn 'Âbidîn'in *Reddü'l-Muhtâr* adlı eserinde tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımının sıklıkla kullanıldığını ve usûl açısından da tartışıldığını görmek mümkündür. Bununla birlikte, İbn 'Âbidîn'den önce kaleme alınan füru'-ı fıkıh eserlerinde Babertî, Aynî, İbnü'l-Hümâm, İbn Nüceym, Tahtâvîtarafından ayırım net bir şekilde kullanılmaktadır. Konu, ilk dönem usûl eserlerinde hüküm ile ilgili bahisler müstakil olarak incelenmediği için emir ve nehiy bölümlerinin içerisinde dağınık bir biçimde ele alınmaktadır. Bu dönem usûl eserlerinde hüküm tasnifi ve hükümlerin delâleti ile ilgili derli toplu bilgiler bulunmamaktadır. Hanefî mezhebinde tespit edebildiğimiz kadarıyla hüküm konusu ve tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımı usûl temelinde sistematik ve detaylı bir şekilde ilk olarak Hanefî fıkıh usulünde fukahâ ve mütekellimîn metodunu birleştiren Sadrüşşerîaet-*Tavdîh* adlı eserinde ele alınmıştır.¹² Daha sonra yazılan usûl eserlerinde de genellikle bu tasnif dikkate alınmıştır.

A. Tahrîmen mekruh

Tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımının ilk olarak sistematik bir şekilde yer aldığı Hanefî fıkıh usûlü eseri *Tavdîh*'te tahrîmen mekruh, İmâm-ı Azâm ve Ebû Yusûf'un açıkladığı "harama yakın olan mekruh" şeklinde tarif edilmiş,¹³ bu tanımlama Sadrüşşerîa'dan sonraki usûl âlimlerince de zikredilmiştir.¹⁴ İmam Muhammed ise her mekruhun haram olduğunu belirtip tek farkın delilin kesinliği olduğunu belirtmektedir. Tahrîmen mekruh, İmam Muhammed'in açıklaması ile ilişkili biçimde "yapılmaması kesin bir biçimde ancak haber-i vâhid gibi zannî bir delille talep edilen hüküm"¹⁵ şeklinde de tanımlanmıştır. Bu tanımda sübût açısından zannîliğe vurgu yapılmakla beraber tahrîmen mekruh hükmünün verilmesinin dayanağı, delilin sübût ve delâlet açısından kesinlik taşımasıdır. Ancak tahrîmen mekruh hükmü literatürde daha çok haber-i vâhidle sabit olan meseleleri kapsadığı için, mukabili vacipte olduğu gibi, tahrîmen mekruhun da sübût açısından zannîliği ön plana çıkarılmıştır.¹⁶

Hanefî fıkıh düşüncesinde tahrîmen mekruhu tenzîhen mekruhtan ayıran şey terk talebinin delâlet açısından daha kuvvetli oluşudur. Haramdan ayıran ve

¹² Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer, *Şerhu't-Telviḥ 'ala't-Tavdîh li metni't-Tenkîh fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Adnan Derviş, Dâru'l-Erkam, Beyrut 1998'den naklen, Sadrüşşerîa, *et-Tavdîh*, II, 277.

¹³ Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer, *Şerhu't-Telviḥ 'ala't-Tavdîh li metni't-Tenkîh fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Adnan Derviş, Dâru'l-Erkam, Beyrut 1998'den naklen, Sadrüşşerîa, *et-Tavdîh*, II, 277.

¹⁴ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr*, II, 68; Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Fusûlü'l-bedayi' fi usuli's-serâi'*, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, İstanbul 1289, I, 220.

¹⁵ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr*, II, 68, İbn 'Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr: şerh-i Tenviri'l-ebâr: hâşiyetu İbn 'Âbidîn*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvez, Dâru Âlemü'l-Kütüb. Riyad 2003, II, 40; IX, 387, İbnü'-Saatî, Nihâyetü'l-vüsûl, I, 178, Afganî, Abdülhâkim, *Keşfü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulümü'l-İslâmiyye. Karaçi 1987, I, 22, İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, Mustafa el-Babi el-Halebî,yy. 1970, I, 415-417, Yavuz, Yunus Vehbi, *Hanefî Mezhebinde İctihat Felsefesi*, İşaret Yay. İstanbul 1993, s. 126.

¹⁶ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr*, II, 68-69, İbn 'Âbidîn, Nesemâtü'l-Eshâr, Yay. haz. Fehîm Eşref Nûr, İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulümü'l-İslâmiyye, Pakistan 1418, s. 164.

haram hükmü vermekten alıkoyan şey ise terk talebinin delilinde şüphe bulunmasıdır.¹⁷ İmam Muhammed'e ait her haramın mekruh olduğu açıklaması da iki kavram arasındaki yakın münasebeti ortaya koymaktadır. Tahrîmen mekruh; yasaklamanın şiddeti açısından haram kadar güçlü olmakla beraber dayandığı delilin haram hükmünün dayandığı delil kadar kesin olmaması nedeniyle Hanefî mezhebinde haram kapsamında ele alınmamaktadır.

Tahrîmen mekruh kavramı ilk kez Serahsî tarafından kullanılmakla birlikte, tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımını sistemleştiren Sadrüşşerî'a'ya kadar başka bir âlim tarafından ifade edildiğine rastlanmamıştır. Tahrîmen mekruh, Sadrüşşerî'a'dan sonra yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreçte tahrîmen mekruh hükmünü ifade etmek üzere farklı lafızlar dile getirildiği gibi, tahrîmen mekruh kavramının kullanımından önceki dönemde yaşayan Hanefî fukahâsının kullandıkları birtakım ifadelerin tahrîmen mekruha delâlet ettiği kabul edilmiştir. Genel olarak kullanılmakla birlikte özellikle ilk dönem eserlerinde tahrîmen mekruh anlamında nefy sigası sıklıkla zikredilmektedir. Örneğin, namaz kılarken secde yerinde resmin bulunmasının ibadete benzemesi gerekçesi ile nehyedilmiş olduğunu belirtmek için nefy sigası kullanılmaktadır.¹⁸ Bu meselenin kerâhetinin tenzîhen mi tahrîmen mi olduğu konusunda ihtilaf olmakla beraber ibadete benzeme gerekçesi ile yasaklanan fiiller tahrîmen mekruh kapsamında yer almaktadır.¹⁹ Benzer şekilde, Hanefî füru' fihında tahrîmen mekruh olduğu kabul edilen imama uyanın kiraatten men edilmesi²⁰ de nefy sigası ile ifade edilmektedir.²¹ Yine tahrîmen mekruh hükmü verilen, kadınların fesâdü'z-zaman gerekçesiyle mescide gitmelerinin²² ve amel-i kalîl derecesindeki abesle meşguliyetin²³ kerâheti nefy sigasıyla belirtilmektedir.²⁴ Hanefî fıkıh literatüründe bazen tahrîmen mekruh olan fiillerin menhiyyun 'anh kapsamında ifade edildiği

¹⁷ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr*, II, 69.

¹⁸ Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefî, *el-Câmi'u's-Sağîr*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1986, s. 86-87; Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsa Hanefî, *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, tsh. Muhammed Ömer, Dârü'l-Fikr.yy. 1980, II, 468-475.

¹⁹ Şeyhîzâde, Damad Abdurrahman Gelibolulu, *Mecmâu'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, Matbaa-i Âmire. İstanbul 1910, I, 125-127, İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II, 417-418.

²⁰ Şürünbülâli, Hasan b. Ammar Ali, *Merâki'l-felâh fî şerh-i Nûri'l- izâh*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1309, s. 39.

²¹ Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet el-Ezdi, *Muhtasarü't-Tahâvî*, thk. Ebü'l-Vefa el-Efgânî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1370, s. 27, Kemalpaşazâde, İbn Kemal Ahmed Şemseddin, *el-İzâh fî şerhi'l-islâh fî'l-fikhi'l-Hanefî: Tavzîh ve tenkîh ve tekmil 'alâ Şerhi'l-Vikâye li'l-İmâm Sadrüşşerîa: İzâhü'l-islâh*, thk. Abdullah Davud Halef el-Muhammedî-Mahmud Şemseddin Emir el-Huza'î, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, I, 113-114.

²² Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Hanefî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî 'alâ Merâki'l-felâh şerhi Nûri'l-izâh*, thk. Abdulkerim el-Atâ, Mektebetü İlmî'l-Hadis. Dimeşk 2001, I, 412, İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II, 308.

²³ İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısri Hanefî, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, el-Matbaatü'l-İlmiyye. Kahire 1311, II, 34-35, Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî*, I, 466, Şeyhîzâde, *Mecma'ü'l-enhur*, I, 123.

²⁴ Semerkandî, Ebû Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Tuhfetu'l-Fukahâ*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984, I, 142, Semerkandî, Ebü'l-Leys İmamü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Muhtelifu'r-Rivâye*, thk. Abdurrahman b. Mübârek Ferec, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2005, I, 138, Seyhîzâde, *Mecma'ü'l-Enhur*, I, 108-109.

görülmektedir.²⁵ Tahrîmen mekruh fiillerin nefy sigasıyla ve menhiyyun anı şeklinde ifade edilmesi haram-tahrîmen mekruh irtibatına da işaret etmektedir. Belirtilen kullanımlar dışında tahrîmen mekruhu ifade etmek üzere Hanefî fikhında “bir fiili daha güzel bulmak” ifadesi de zikredilmektedir. Örneğin İmam Muhammed imama uyanın kıraatinin kerâhetini açıklamak için, muktedînin susup dinlemesini daha güzel gördüğünü söylemektedir.²⁶ لا يبنغي lazı da tenzîhen mekruhu belirtmek için kullanıldığı gibi pazarlık üzerine pazarlık yapmak gibi tahrîmen mekruh olan fiiller için kullanımına da rastlanmaktadır.²⁷ Bunun dışında Hanefî mezhebinde tahrîmen mekruh ile irtibatlı olmak üzere fûru’ eserlerinde zaman zaman حرام مکروه²⁸، لا یجیل²⁹، ساءة³⁰ lafızları da yer almaktadır.

Tahrîmen mekruh hükmünün yaptırımının ne olduğu da Hanefî literatürü içerisinde tartışma konusudur. Bazı usûl eserlerinde tahrîmen mekruh ile haramın dayandığı delilin ilim derecesi bakımından farklı olduğu fakat hüküm açısından ikisinin de aynı hükmü gerektirdiği,³¹ bazı eserlerde ise İmam Muhammed’e göre “her haram mekruhtur” sözünden hareketle haram gibi azabı gerektirdiği belirtilmektedir.³² Bununla birlikte genel görüş tespit edebildiğimiz kadarıyla vacibin terkinin de içeren tahrîmen mekruhun yapılması ile azabın değil, “sünnetimi terk eden şefaate nail olamaz” hadisine binaen Rasûlullah (s. a.)’ın şefaatten mahrumiyete müstehak olunacağı yönündedir.³³ Fakat bu görüş de şefaatten mahrumiyetin tahrîmen mekruhu irtikap edenler değil büyük günahları işleyenler için geçerli olduğuna dair rivayete binaen farklı şekillerde te’vil edilmiştir.

²⁵ Namazda abesle iştilal; Semerkandî, Ebû'l-Leys İmamü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Hizânetü'l-fikh ve 'uyûnü'l-mesâil*, thk. Selahaddin Abdülatîf en-Nâhî, el-Ehliyye, Bağdat 1967, I, 118, muktedînin kıraâtı; Suğdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Muhammed el-Hanefî, *en-Nutef fi'l-Şerâ'ih*, thk. Selahaddin Abdülatîf en-Nahî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, I, 67, Serahsî, *el-Mebûsât*, I, 199-200, yevm-i şekkete oruç; Suğdî, *en-Nutef*, I, 146.

²⁶ Şeybanî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefî, *Kitâbu'l-Asl*, tsh. Ebû'l-Vefa Efgânî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1990, I, 194-195.

²⁷ Tahâvî, *Muhtasar*, s. 83.

²⁸ Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Hanefî, *Bedâ'iy-us-sanâi' fi tertîbi's-Şerâ'ih*, thk. Ali Muhammed Muavvez-Adil Ahmed Abdülmeccut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, VI, 483.

²⁹ Tahâvî, *Muhtasar*, s. 84, Merğinanî, Ebû'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Muhammed Tamir-Hafız Aşur Hafız, Dârü's-Selâm. Kahire 2000, IV, 81, Haddâd, Ebû Bekr b. Ali b. Muhammed ez-Zebîdî, *el-Cevheretü'n-Neyyire Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî fi'l-Furû'ü'l-Hanefiyye*, I-II, thk. İlyas Kaplan, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2006, II, 614.

³⁰ İbn 'Âbidîn sünneti terk edenin isâet hükmünde olup kınamaya müstehak olacağını belirtmektedir. Buna göre sünnet-i müekkedenin terki vacibin terkenden daha aşağı bir derecededir. Dolayısıyla isâet ile tahrîmen mekruh kast etse de esasen tahrîmen mekruh ile tenzîhen mekruh arasında bir kerâhet derecesidir. (Bk. İbn 'Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, II, 170).

³¹ Leknevî, Abdülali Muhammed b. Nizâmeddin Muhammed Sehâlevî el-Ensârî, *Fevâtihu'r-rahâmüt Şerhu Müsellemi's-sübût*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2002, I, 49, Hudarî, Muhammed b. Afîfi el-Bacurî, *Usûlü'l-fikh*, el-Mektebetü't-Ticâretü'l-Kübrâ. Mısır 1969, s. 50.

³² Molla Hüsrev, Hüsrev Mehmed Efendi, *Mir'âtü'l-usûl Şerhu Mirkâtü'l-vüsûl*, Matbaa-i Osmaniye, yy. 1899, s. 28, Güzelhisarî, Mustafa Hulûsî Muradî, *Menâfi'ü'd-dekâik Şerhu Mecâmi'i'l-hakâik*, yy., İstanbul 1273, s. 264.

³³ Molla Hüsrev, *Mirât* s. 28, Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Fusûlü'l-bedâ'iy' fi usûli's-Şerâ'ih*, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası. İstanbul 1289, I, 220, Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh*, II, 277, İbn 'Âbidîn, *Nesemâtü'l-eshâr*, s. 165.

Buradaki şefaatin “büyük günah işleyenler için cennete girme vesilesi olan” şefaet değil, “derecenin yükselmesini” ifade eden şefaet olduğu belirtildiği gibi,³⁴ şefaatten mahrumiyet, kişinin kendisine şefaet edilmesinden değil, başkasına şefaet etme yetkisinden yoksun bırakılması anlamında da te’vil edilmiştir.³⁵

Amel açısından bağlayıcı olsa da tahrîmen mekruh itikadî yönden bağlayıcı değildir. Çünkü tahrîmen mekruh vacip gibi metin ve senet açısından şüpheli delille sabittir. Delildeki şüphe zannla amel etmenin gerekliliğine binaen amelde geçerli olsa da, itikadî bir bilgi ifade etmede yeterli değildir. Bu nedenle tahrîmen mekruh hükmünü inkar eden tekfir edilmez. Dalâlette ve fisk içerisinde olduğu kabul edilir.³⁶ Fakat burada da te’vil ve tahfif ayırımına gidilmiştir. Şayet vacibin terki olan tahrîmen mekruhu irtikap eden delilleri hafife almışsa dalâlet ve fisk içine düşmüştür, yoksa te’vil ederek terk etmede fisktân söz edilemez. Eğer te’vil veya tahfif etmeksizin terk etmişse itaatten yüz çevirdiği için de fasık olur.³⁷ Ayrıca tahrîmen mekruh küçük günahlardan sayıldığı için, sürekli devam edilmediği sürece tahrîmen mekruhun irtikapı ile kişinin adalet vasfı düşmez.³⁸

Tahrîmen mekruhun amel açısından haramla aynı olduğu³⁹ belirtilse de bu benzerlik sadece iki hükme ilişkin fiillerin de yasaklanması ve bu yasağın terk edilmesi neticesinde cezanın hak edilmesi kapsamındadır. Zikredildiği gibi her iki hükme terettüp eden cezalar farklı olmakla birlikte, haram ve tahrîmen mekruh amele ilişkin farklı neticeler doğurmaktadır. İbadetlerde haram olan birşeyi yapmak veya mukabili farz olan birşeyi terk etmek, ilgili ibadeti ifsad eder. Namazda abesle işigal, kıraatte Fâtiha’yı okumamak, resim bulunan yere secde etmek gibi tahrîmen kerâhetin sabit olduğu meselelerde ise bu fiilleri irtikap etmek günah olmakla birlikte namazın sıhhatine engel teşkil etmemektedir. Bu sebeple içinde bu fiillerin yer aldığı ibadet kerâhetle birlikte yeterli kabul edilmektedir.⁴⁰

B. Tenzîhen mekruh

Helâle yakın kerâheti ifade eden⁴¹ tenzîhen mekruh, tahrîmen mekruh gibi bağlayıcı bir terk talebini içermeyen ancak terk edilmesi yapılmasından daha faziletli görülen yasaklamadır. Bu anlamda Hanefî mezhebinde tenzîhen mekruh, cumhur ulemânın genel mekruh anlayışına tekabül etmektedir. Bu anlamda tenzîhen mekruh, delilin kesinliğinden ziyade delilin bağlayıcılığı ile ilgilidir. Ancak Hanefî mezhebinde tenzîhen-tahrîmen mekruh ayırımı delil-hüküm arasındaki kesinlik ilişkisine bağlı olarak ortaya konmuştur. Bu ayırma bağlı olarak kerâhet ile

³⁴ Tahtâvî, *Hâşiye ‘alâ Merâkî’l-fellâh*, I, 200-201.

³⁵ İbn ‘Âbidin, *Nesemâtü’l-eshâr*, 165, İbn Nüceym, *Fethü’l-ğaffâr*, II, 70.

³⁶ Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâyi’*, s. 218, İbn ‘Âbidin, *Nesemâtü’l-eshâr*, s. 165.

³⁷ İbn Nüceym, *Fethü’l-ğaffâr*, II, 70, İbn ‘Âbidin, *Nesemâtü’l-eshâr*, s. 165.

³⁸ İbn ‘Âbidin, *Reddü’l-muhtâr*, II, 147.

³⁹ İbn Nüceym, *Fethü’l-ğaffâr*, II, 69.

⁴⁰ Şeybânî, *Kitâbu’l-Asl*, I, 304-305, Aynî, *el-Binâye*, II, 468-475, İbn Nüceym, *el-Bahru’r-râik*, II, 34-35, Şeyhîzâde, *Mecma’ü’l-enhur*, I, 123, İbn Nüceym, *Fethü’l-ğaffâr*, II, 70, Semerkandî, Ebü’l-Leys, *Hizânetü’l-fikh*, I, 26, İbn Nüceym, *el-Bahru’r-râik*, II, 34-35, İbn ‘Âbidin, *Reddü’l-muhtâr*, II, 408.

⁴¹ Teftâzânî, *Şerhu’t-telvîh*’den naklen Sadrüşşerîa, *et-Tavdîh*, II, 277, Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâyi’*, s. 219, Seyyid Bey, Muhammed, Medhal, Matbaa’i Âmiri, İstanbul 1333, I, 78.

İlgili ifadelerin hangi kerâheti ifade ettiğinin belirlenmesi Hanefî mezhebinde önem taşımaktadır. Tenzîhenkerâhetle ilgili literatürde en çok kullanılan ifadelerden biri “لا باس به” lafzıdır. Bu lafız başka bir amelin müstehab olduğuna işaret etmek için kullanılmakta ve tenzîhen kerâhet ile ilişkilendirilmektedir. Bununla birlikte “لا باس به” ifadesi cevaz ve ibâhaya da delâlet etmektedir.

Ayrıcahelâl oluşunda çok az da olsa şüphe bulunan şeyler için de bu kelimenin kullanılması, lafzın, geniş bir anlam çerçevesine sahip olduğunu göstermektedir.⁴² İmameynin namazda elle âyet ve tesbihleri sayma konusundaki görüşleri,⁴³ ipek yaygı üzerine oturmadaki kerâhet,⁴⁴ kadının; kocasının huysuzluğu sebebiyle veya çocuğunun sağlığı için oruçlu iken yemeğin tadına bakması⁴⁵ hakkında hüküm “لا باس به” ile belirtilmiştir. Bu lafız dışında tahrîmenkerâhete delâlet edecek şekilde kullanılan “لا ينبغي” ifadesinin tenzîhenkerâhet için de kullanıldığı görülmektedir.⁴⁶

Tenzîhen mekruh hükmü verilen bir fiili yapan kişi cezaya müstehak değildir. Az da olsa kınama gerektireceği görüşü⁴⁷ bulunsa da esas görüş kınamayı da gerektirmeyeceği, ancak tenzîhen mekruhu terk etmekle kişinin sevab kazanacağıdır.⁴⁸

III. Kesinlik Açısından Delil-Hüküm İlişkisi

Hükümlerin delilleri nazar-ı itibâra alınarak zann ve kesinlik içermesi hususunda Hanefî mezhebiyle diğer fıkıh mezhepleri arasında bir farklılık bulunmamaktadır. Burada ihtilaf konusu olan husus, dayandığı delil açısından hükmün kesinliği konusunda bir derecelendirmenin yapılmasıdır. Mütakellimîn usûl âlimlerine göre, hüküm, ister zannî ister kat’î delile dayansın kesindir. Burada ilimle ilgili kesinliğe itibar etmezler. Zann-ı galiple sabit olan hüküm, amelî olarak kesinlik ifade ettiği için, amele ilişkin meselelerde zannî bilgi kesin hükmünde kabul edilir. Ayrıca “kâdînin her ne kadar şahitlerin sözüyle hükmü zannî ise de

⁴² İbn ‘Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II, 430; IX, 386, Aynî, *el-Binâye*, IX, 180. Kavramla ilgili daha detaylı bilgi için bk. Özer, Hasan, “Fıkıh Literatüründe Yükümlülük Kuramı Bağlamında “Lâ Be’s (Bih) Kavramı”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 17 (2017): 2-27.

⁴³ Şeybânî, *el-Asl*, I, 100.

⁴⁴ Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasan Nüreddîn Ali b. Sultan Muhammed, *Fethu bâbî'l-inâye bi şerhi'n-Nukâye*, Yay. haz. Muhammed Temîm-Heysen Nazzal Temîm, Dârü'l-Erkam, Ebi'l-Erkam, Beyrut 1997, II, 11; Şeyhizâde, *Mecma'ü'l-ehur*, II, 534.

⁴⁵ Buhârî, Burhânüddin (Burhânü's-şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz Buhârî Merğînânî Burhâneddîn, *el-Muhîtü'l-burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'manî*, thk. Ahmed İzzu İnaye ed-Dimaşkî, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî. Beyrut 2003, II, 564; Zeyla'î, Fahrreddîn Osman b. Ali b. Mihcen, *Tebyînu'l-hakâyk fî şerhi Kenzi'd-dekâik*, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, Bulak 1313, I, 331, Haddâd, *el-Cevhetü'n-Neyyire*, I, 342, Kemalpaşazâde, *el-İzâh fî şerhi'l-islâh*, I, 220, İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 301, Şürübülâli, *Merâki'l-felâh*, s. 123.

⁴⁶ Bk. yırtıcı hayvanların artığı ile abdest, Semerkândî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, I, 54, namazda sürekli aynı surenin okunması, Semerkândî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, I, 202.

⁴⁷ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi*, I, 220.

⁴⁸ Tahtâvî, Hâşîye ‘ala Merâki'l-Felâh s. 201, İbnu's-Sa'âtî, *Nihâyetü'l-vusûl*, I, 178.

sadık zanla hüküm vaciptir ve kat'îdir."⁴⁹ Hanefî fıkıh usûlünde ise zannî bir delille sabit olan hüküm amelî bakımından kesinlik ifade etse de itikat bakımından kesinlik ifade etmediği için teklîfî hükümler genel olarak delillerin kesinliği çerçevesinde değerlendirilmektedir. Hanefî mezhebinde hüküm ister delâlet ister sübût açısından olsun zannî bir delile dayanıyorsa zannîdir ve hükümlerde kat'î ve zannî oluşu dikkate alınarak ayırım ve derecelendirme yapılmalıdır. Bu ihtilafın nazarı olduğu ifade edilse de; gerçekte, pratikte bazı farklı sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Mesela; Hanefîlere göre, namazda Fâtiha suresi okumak zannî delille sabit olduğu için vaciptir ve Fâtiha okumayanın namazı bozulmaz iken, Şafî mezhebinde kat'î zannî ayırımına bağlı olarak hüküm bir derecelendirmeye tabi tutulmadığı için vacip kavramı Hanefî mezhebindeki farza tekabül etmektedir. Şafî mezhebinde hüküm delilin kesinliği açısından ele alınmadığı için bu meselede hüküm zannî delile dayansa da amelî açıdan kat'î olduğundan namazda Fâtihasûresini okumayanın namazı bozulur.⁵⁰

Hanefî mezhebinde delil, kat'î sübût açısından ele alındığında;Kitab, Rasûlullah (s. a)'tan duyulan ve tevâtüren nakledilen haber ve icmâ'yı kapsamaktadır. Bu delillerin hepsi de Hz. Peygamber (s. a)'in bildirmesine dayanmaktadır. İcmâ ise Kitap ve Sünnet ile kesinliği sabit olan bir delildir. Rasûlullah (s. a)'ın yalandan münezzehten olmasına bağlı olarak kendisinden işitilen haberler kesin bilgi vermektedir. Fakat haberin bizzat işitilmediği durumda, naklinde şüphe olup olmamasına binâen, kat'î ve zannî hükümünü vermek için haberin Rasûlullah (s. a)'a aidiyetinin belirlenmesi gerekmektedir.⁵¹ Bunun dışında kalan deliller ise sübût açısından kesinlikten uzak oldukları için zannî delil kapsamında olup, bu şekilde sâbit olan hükümler de zan ifade etmektedirler.

Kesinlik açısından deliller, haberin sadece muhataba ulaşmasındaki değil, anlama delâletindeki kesinlik bağlamında da incelenmektedir. Bu sebeple Hanefî mezhebinde şer'î deliller; hem sübutu hem delâleti kesin, sübutu kat'î delâleti zannî, sübûtü zannî delâleti kat'î hem sübûtü hem delâleti zannî olmak üzere dört kısım kapsamındadır. Te'vile kapalı olan muhkem ve müfesser Kur'ân nassı, delâleti kesin olan mütevatir hadisler mezhep içindeki bu kesinlik hiyerarşisinde en üst sırada yer almaktadır. Sübûtü kat'î delâleti zannî olan deliller kısmında müevvel ayetler bulunurken, sübûtü zanni kabul edilen ahâd haberler de delâleti kat'î ve zannî ayırımı çerçevesinde tasnif edilmektedir.⁵² Delillerin bu şekilde tasnif edilmesine bağlı olarak delillerden istinbât edilen hükümler de farklı kategorilerde değerlendirilmektedir. Hüküm, yapılması istenen şey kat'î delille sabit ise ve delilin delâleti kat'î ise farz; sübut veya delâletinde zannîlik varsa vaciptir. Aynı şekilde kesin ve bağlayıcı bir biçimde yapılmaması istenen şey sübûtü ve delâleti kesin bir

⁴⁹ Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *el-Bahru'l-muhî fi usûli'l-fıkh*, haz. Abdülkadir Abdulanî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye.yy. 1992, I, 123-124.

⁵⁰ Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, çev. Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1973, s. 43.

⁵¹ Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsmâ, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fıkh*, thk. Halil Muhyiddîn, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut t. s., s. 18.

⁵² İbn 'Abidin, *Reddü'l-muhtâr*, IX, 387.

delille sabitse haram, zannî delille sâbitse tahrîmen mekruh adını almaktadır. Kesin ve bağlayıcı olmayan bir tarzda yapılması istenmişse mendup, sünnet, nâfile ve bunun mukâbili yapılmaması kesin ve bağlayıcı olmaksızın talep edilmişse tenzîhen mekruhtur. Dolayısıyla hükümün kesinliği, dayandığı delilin kat'î olup olmamasına bağlıdır. Hanefîlerin delil-hüküm ilişkisi çerçevesindeki bu yaklaşımı farz-vacip, haram-tahrîmen mekruh kavramları arasındaki ilişkiyi belirleyen önemli ve ayırıcı bir unsurdur. Tenzîhen ve tahrîmen mekruh ayrımı da delillerin kesinliğinin hükme etkisi bulunduğu yaklaşımının açık bir tezahürüdür.

IV. Delil-Hüküm İlişkisi Bağlamında Tenzîhen-Tahrîmen Mekruh

Hanefî fukahâsının “Şâri’in, iktizâ, talep veya tahyîr yoluyla mükelleflerin fiillerine ilişkin hitâbının eseri”⁵³ olarak tanımladığı teklîfi hükümün bilinebilmesi tanımda zikredildiği gibi hüküm koyucunun hitâbının bilinmesine bağlıdır. Şâri’in hitâbının bilinmesini sağlayan ise şerî delillerdir. Dolayısıyla delil hükümün kaynağı, hüküm ise şerî delilin sonucudur. Hanefî mezhebinin tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımını ve bu hükümlerin esaslarını bilmek de dayandıkları delillerin tespit edilmesine bağlıdır. Hanefî mezhebinde tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımının esasları ise delillerin kesinlik derecesidir. Delilin kesinlik derecesi hükümün kesinliğine yansımaktadır. Bu bağlamda kesinliği şüpheli olan delille sabit olan hüküm haramla ilişkili olarak tahrîmen mekruh kapsamında değerlendirildiği için, mekruh kavramı bu ayrım çerçevesinde ele alınmış, daha önce belirtildiği gibitahrîmen mekruh harama yakın olan, tenzîhen mekruh ise helâle yakın olan mekruh olarak nitelendirilmiştir.

Tahrîmen mekruh hükümünün sabit olmasında özellikle haber-i vâhidin önemli bir konumu bulunmaktadır. Hatta, mukabili vacip gibi tahrîmen mekruh, delilinin çoğunlukla haber-i vâhid olması sebebiyle haber-ivâhidle sabit olan zannî haram şeklinde de tanımlanmıştır.⁵⁴ Örneğin tarafların kesin bir biçimde anlaştığı alışveriş üzerine alışveriş yapmak,⁵⁵ başkasıyla evlendirilme sözü verilen kıza dünürücü olmak⁵⁶ gibi yasaklar kesinliği şüpheli olan haber-i vâhide dayandığı için tahrîmen mekruhtur. Benzer şekilde, ateşe ya da resme karşı namaz kılmak resme tazim ve ibadette bulunmaya benzemesi nedeniyle,⁵⁷ namaz kılarken mushaftan okumak⁵⁸ da Ehl-i Kitaba benzeme gerekçesi ile tahrîmen mekruh kapsamında

⁵³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, II, 509, Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, Mektebetü'l-Kudüs, Bağdad 1985, s. 23, Taftâzânî, *et-Telvîh* den naklen Sadruşşerîa, *et-Tavdîh*, I, 13, 15.

⁵⁴ İbn 'Âbidin, *Nesemâtü'l-eshâr*, 164.

⁵⁵ Ebû Dâvûd, *Nikâh*, 15.

⁵⁶ Ebû Dâvûd, *Nikâh*, 15.

⁵⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, II, 210-211, Merğînanî, *el-Hidâye*, II, 25, Burhânüşşerîa, *el-Muhîtu'l-burhânî*, VI, 616, İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 47-56, Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye*, I, 311, Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî*, I, 490, Şeyhîzâde, *Mecmâ'ü'l-enhur*, I, 125-127, İbn 'Âbidin, *Reddül-muhtâr*, II, 417-418.

⁵⁸ Şeybânî, *el-Asl*, I, 196-197, Serahsî, *el-Mebsût*, I, 201, Mevsîli, Ebû'l-Fazl Meccüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr fî ta'lîli'l-Muhtâr*, thk. Ali Abdülhamîd Ebû'l-Hayr-Muhammed Vehbi Süleyman, Dârü'l-Hayr, Beyrut 1998, I, 87, Aynî, *el-Binâye*, II, 426-428, İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 18.

değerlendirilmiştir. Bu gerekçelerin dayanağı ise Ehl-i kitaba benzemeyi men eden haber-i vahid rivayetlerdir.⁵⁹

Hanefî mezhebinde haber-i vâhid dinî hükümlerde ilm-i yakîn gerektirmemekte ancak zann-ı galibe bağlı olarak amelî gerektirmektedir.⁶⁰ Çünkü Hanefî mezhebinde zannî galiple amel diyanât ve muâmelatta vaciptir.⁶¹ Zira diğer mezheplerde olduğu gibi, Hanefî mezhebinde de Rasûlullah (s. a)'insözünün Kitap gibi hüccet olduğu açıkça beyan edilmektedir.⁶² Burada haber-i vâhidin ilim gerektirmemesi sübûtunda şüphe bulunması sebebiyledir. Bu şüphe nedeniyle Hanefî mezhebine göre, zan gerektiren haber-i vâhid ile sabit olan vacip ile kat'î delille sabit olan farz hükmünde, amelin vücûbunun sübûtundaki farklılık sebebiyle farzın gerektirdiği amelin vücûbiyeti, vaciptekinden daha kuvvetlidir.⁶³ Buradan da anlaşılacağı üzere, haber-i vâhid ile sabit olan hüküm, itikâdî yönden kat'î delilden farklı olduğu gibi, şer'î amelî hüküm açısından da farklı bir mertebededir. Bu sebeple, tahrîmen mekruhun hükmünde ifade edildiği gibi, tahrîmen mekruh itikâdî hüküm açısından kesin delile dayalı haramdan farklı olmakla birlikte amelî yönden de delilindeki şüpheye bağlı olarak haramdan farklı neticeler doğurmaktadır.

Tahrîmen mekruh vacip mertebesinde kabul edilmiştir.⁶⁴ Buna göre vacibin terki tahrîmen kerâheti gerektirmektedir. Ancak tahrîmen mekruhun vacibin terki dışında farklı dayanakları da bulunmaktadır. Buna bağlı olarak tahrîmen mekruh hakkında, vacibin terkine dayanıyorsa azabı, müekked sünnetin terkine dayanıyorsa, şefaât mahrumiyetini gerektireceği⁶⁵ ileri sürülmüştür. Ancak bu görüşte vacibin terki ile kast edilen azabın şefaatten mahrumiyet şeklinde yorumlanmasıyla bu ayırım ortadan kaldırılmıştır.⁶⁶ Delil-hüküm ilişkisi açısından sünnet-i müekkede, vacip gibi hüküm değildir. Hükme kaynak teşkil eden bir delildir. Bu delil ise zaman zaman vacip hükmüne dayanak olduğu gibi farklı hükümlere de kaynaklık etmesi hasebiyle vacipten daha geniştir.⁶⁷ Nitekim terk edeni dalâlette kabul edilen ve terkinin hükmü açısından vaciple aynı konumda değerlendirilen müekked sünnet, sünnet-i hüddâ olarak isimlendirilmiştir.⁶⁸ Ancak sünnet-i hüddâ da hükme delil teşkil etmesi bakımından vacipten daha

⁵⁹ Ebû Dâvûd, *Salat*, 27, Savm, 21, Libâs, 5, Müslim, *Salat*, 1.

⁶⁰ Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-Usûl*, s. 392, Buhârî, Alâüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Abdülazîz, *Keşfu'l-esrâr 'an usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Muhammed el-Mu'tasım-Billah el-Bağdâdî, Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1997, II, 92, Semerkandî, Ebû Bekr Alâeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Ahmed, *Mîzânü'l-Usûl fî Netâici'l-'Ukûl fî Usûli'l-Fıkıh*, I-II, thk. Abdülmelik Abdurrahmân es-Sa'dî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnû'd-Dîniyye, Bağdad, 1987, II, 643, Habbazî, Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed, *el-Muğnî fî usûli'l-fıkıh*, thk. Muhammed Mazhar Beka, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1983, s. 195.

⁶¹ Burhânüşşerîa, *el-Muhîtü'l-burhânî*, VI, 28.

⁶² İbn 'Âbidîn, *Nesemâtü'l-eshâr*, s. 194.

⁶³ Burhânüşşerîa, *el-Muhîtü'l-burhânî*, II, 555.

⁶⁴ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr*, I, 415-417.

⁶⁵ Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh*, II, 277.

⁶⁶ İbn 'Âbidîn, *Nesemâtü'l-eshâr*, 165.

⁶⁷ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâ'iyi*, 219.

⁶⁸ İbn 'Âbidîn, *Nesemâtü'l-eshâr*, 167.

kapsamlıdır.⁶⁹ Hüküm açısından terk edilmesi genellikle isâet ile ifade edilen ve tahrîmen mekruh kapsamında değerlendirilen sünnet-i hüdânın tümü değil, bayram namazı, cemaatle namaz, ezan, kamet gibi İslam dininin sembollerinden kabul edilen sünnetlerdir. Dini temsil etme yönü bulunduğu için bu sünnetlerin topluca ısrarla terk edilmesi de savaş sebebi olarak görülmektedir.⁷⁰ Tahrîmen mekruhun kaynakları açısından yapılan bu değerlendirmeler tahrîmen mekruhu ifade eden lafızların kullanımına da yansımıştır. Sünnet-i hüdânın terkinin isâeti gerektireceği ve isâetle günahın kast edildiği belirtilmiş,⁷¹ ancak isâetin kerâhetle ilişkisi noktasında farklı açıklamalar ortaya konmuştur. Kınanmaya ve dalâlet içerisinde addedilmeye sebep olan isâetin kerâhetten daha güçlü olduğu görüşüyle⁷² birlikte, literatürde isâetle kerâhetin aynı anlama geldiğine delâlet edecek şekilde birarada kullanıldığına da rastlanmaktadır.⁷³ Bunun dışında, isâetin kerâhetten daha alt mertebede bulunduğu da ifade edilmektedir.⁷⁴ İbn ‘Âbidin ise isâet-kerâhet ilişkisi bağlamında ifade edilen bu görüşleri isâetin tenzîhen mekruhtan daha güçlü vacibin terki mertebesindeki tahrîmen mekruhtan ise daha zayıf bağlayıcılığa sahip olduğunu söyleyerek uzlaştırmıştır.⁷⁵ Bu açıklamaya göre, isâetin dinin şîârından olan sünnet-i hüdâ ile ilişkilendirildiği dikkate alınırca, sünnet-i hüdânın vacip değil vacip kuvvetinde olduğu, terki ile de tahrîmen mekruha yakın bir hükmün sabit olduğunu söylemek daha isabetlidir.⁷⁶ Sonuç olarak tahrîmen mekruh dinin şîârından olan sünnet-i hüdânın ve vacibin terkine karşılık gelmektedir.

Tahrîmen mekruhun sabit olmasında Hanefî mezhebindeki şer’î-hissî fiil ayrımı ile bağlantılı olarak haram li aynihî-haram li gayrihî ayrımı da etkilidir.⁷⁷ Hanefî mezhebinin genel görüşü şer’î fillerin haram li aynihî olduğuna dâir bir delil

⁶⁹ İbn Nüceym, Sirâcüddîn, *Fethü'l-ğaffar*, II, 72, İbn ‘Âbidin, *Nesemâtü'l-eshâr*, 166.

⁷⁰ Molla Hüsrev, *Mir’âtü'l-usûl*, s. 517, Seyyid Bey, *Medhal*, I, 78.

⁷¹ İbn Nüceym, Sirâcüddîn, *Fethü'l-ğaffâr*, II, 72.

⁷² İbn Nüceym, Sirâcüddîn, *Fethü'l-ğaffâr*, II, 72.

⁷³ Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh* 'den naklen Sadrüşşerîa, *et-Tavdîh*, II, 272.

⁷⁴ Molla Hüsrev, *Mir’âtü'l-usûl*, s. 517, İbn ‘Âbidin, *Nesemâtü'l-eshâr*, s. 166.

⁷⁵ İbn ‘Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, II, 170.

⁷⁶ Dilek, Uğur Bekir, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklifî Hükümler Terimleri -Doğuşu, Gelişimi, Terimleşmesi-*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s. 198, Hanefî mezhebinde farz-vacip ayrımı ve hükme kaynaklık etmesi açısından sünnetin değeri ile ilgili bk., Şener, Abdülkadir, “Hanefîlerde Farz-Vacip Ayrımı ve Sünnetin Hükümü Üzerinde Bazı Düşünceler”, II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri, 23-27 Kasım 1998 Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara 2003, I, 290-296.

⁷⁷ Şarî'in mahiyeti itibarıyla kötülük ve zarar içerdiği için fiilin doğrudan kendisine verdiği hurmet hükmünü ifade eden haram li aynihînin hükmü nehy edilen fiilin tamamen gayr-ı meşrû ve bâtil sayılmasıdır. (Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh*'den naklen Sadrüşşerîa, *et-Tavdîh*, I, 357, Şaban, Zekiyyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, TDV Yay. Ankara 2005, s. 248, Büyük Ali Haydar Efendi, Nasühizâde Büyük, *Usûl-ü Fıkıh Dersleri*, Üçdal Yay. İstanbul 1966, s. 127); Şarî'in menhiyyun anhdan ayrılması mümkün olmayan lâzım ya da ayrılması mümkün olan ve menhiyyun anhdan lâzımı olmayan mücâvir vasıf nedeniyle haram kıldığı fiil haram li gayrihî kapsamındadır. Hanefî mezhebinin genel görüşü şer’î fillerin haram li aynihî olduğuna dâir bir delil yoksa haram li gayrihî olduğu yönündedir. (Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh*'den naklen Sadrüşşerîa, *et-Tavdîh*, I, 357-358, Bilmen, Ömer Nasühî, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhîyye Kâmûsu*, Bilmen Yay. İstanbul 1985, I, 64; İbn ‘Âbidin, *Nesemâtü'l-eshâr*, s. 71.

yoksa haram li gayrihî olduğu yönündedir.⁷⁸ Haram li gayrihî, Hanefî mezhebinde nehyin terettüp ettiği vasfın lâzîmî vasfı ya da menhiyyun anının lâzîmî vasfı olmayıp ondan ayrılabilen mücâvir bir vasfa bağlı olmasına göre farklı hükümlerle ilişkilendirilmektedir. Buna göre bayram günleri oruç, zinâ, ribâlî satış gibi nehyin, menhiyyun anından ayrılması mümkün olmayan vasıfla alâkalı bulunması; ancak rükünlerinin mevcut olması nedeniyle Hanefî mezhebine göre aslen meşru vasfen gayr-ı meşrudur. Şayet haram li gayrihî, yasaklanan şeyden ayrılması mümkün mücâvir vasıfla alakalı ise tahrîmen kerâhetle hükmedilmesine rağmen menhiyyun anın sâhihtir.⁷⁹ Örneğin Cumâ vakti alışverişin yasaklanması bizatihi alışverişin kendisi ile alakalı değil, Cuma namazına gitmeye engel olmasıdır. Buna bağlı olarak ayette alışverişin yasaklanmasındaki delâlet kesin değil zannîdir. Çünkü Cuma vaktinde alışverişe dair bu yasak alışverişin kendisi dışında Cuma namazına engel olma vasfına dayandırıldığı için tahrîmen mekruh hükmü sabit olmaktadır.⁸⁰ Benzer şekilde pazarlık üzerine pazarlık yapmak,⁸¹ dünürlük üzerine kız istemek,⁸² gasp edilmiş arazide namaz kılmak,⁸³ haram malla hacca gitmek⁸⁴ gibi menhiyyun anının ayrılmaz vasfı olmayan mücâvir vasfı ile ilgili nehy söz konusu ise menhiyyun anın hakkında tahrîmen kerâhetle hükmedilir. Aynı zamanda gasp edilmiş arazide namaz kılma, haram malla haccetme meselelerinde fiilin hem emre hem de nehye konu olmasının delillerin delâletinde zannîlik oluşturduğu ifade edilmektedir. Mesela, gasp edilmiş arazide namaz kılma, hem emredilen bir emri yerine getirmeyi hem de yasaklanan gasp etme eylemini içermektedir. Bu iki eylemin aynı meselede yer alması delillerin çatışması anlamına gelmektedir. Bu durumda delillerin delâletine şüphe arız olmakta bu şüphe sebebiyle de tahrîmen mekruh hükmü sabit olmaktadır.⁸⁵ Çünkü iki delilin teâruz etmesi delillerin en az birinin sübut ya da delâlet açısından kesin olmadığını göstermektedir. Bu durumda delillerin tearuz ettiği meselelerin hükmü de bu çerçevede verilecektir.

Tahrîmen mekruhun sabit olduğu meseleler kapsamında delile ilişkin herhangi bir şüphe haram hükmünün verilmesinde engel teşkil etmektedir ve bu

⁷⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhîyye Kâmûsu*, I, 64, İbn 'Âbidîn, *Nesemâtü'l-eshâr*, s. 71.

⁷⁹ Sıgnâkî, Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc, *Kitâbü'l-vâfi fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed Muhammed Mahmûd Yemânî, Dârü'l-Kahire, Kahire 2003, II, 845, Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, nşr. Uceyl Câsim Neşemî, Mektebetü'l-İrşâd. İstanbul 1994, II, 177-178, Sem'anî, Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcebbar, *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*, Müessesetü'r-Risâle. Beyrut 1996, s. 229, Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldî b. Abdullah, *Tahkîkü'l-murâd fi enne'n-nehye yaktadi'l-fesâd*, thk. İbrâhim Muhammed Selkaynî, Dârü'l-Fikr. Dimaşk 1982, s. 176, Teftâzânî, *Şerhu't-telvih*, I, 458.

⁸⁰ İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râik*, VI, 75, Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâyê*, II, 348, Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî*, I, 133, İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, s. 38.

⁸¹ Cessâs, *el-Fusûl*, II, 179.

⁸² İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râik*, VI, 107, İbn Nuceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhim b. Muhammed Mısrî, *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, thk. Ahmed İzzu İnaye ed-Dimaşkî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, III, 447, Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâyê*, c. 2, s. 347; Şeyhîzâde, *Mecma'ü'l-enhur*, II, 55; Merğînânî, *el-Hidâye*, III, 53.

⁸³ İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II, 44-45.

⁸⁴ İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 332, İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 453.

⁸⁵ Nablûsî, Abdullah b. İsmail, *Nihâyetü'l-murad fi şerhi hediyeti ibni'l-İmâd*, el-Ceffan ve'l-Câbi, Limasol 1994, s. 732-734, haram malla hac meselesinde de benzer gerekçelendirme için bk., İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 453-54.

şüphe sebebiyle fiilin harama yakın olduğunu ifade eden tahrîmen mekruh hükmü verilmektedir. Meselâ, evlenirse eşine eziyet edeceğinden, eşinin haklarını gözetemeyeceğinden korkulan kişinin nikahlanması, zulmün kesinliğinin bulunmaması ancak gerçekleşmesinden şüphe duyulması sebebiyle haram değil tahrîmen mekruh kabul edilmiştir.⁸⁶ Çünkü zulüm haramdır, ancak burada zulmün varlığı konusunda kesin bir hüküm söz konusu değildir. Bununla birlikte bu meselede tahrîmen mekruh hükmünün verilmesinde nasslarda zulüm korkusu ile ilgili herhangi bir açıklamanın zikredilmemesi de etkilidir. Nitekim, zulümün mutlak olarak zikredilip tafsil edilmemesi nedeniyle delil anlamına kesin bir biçimde delâlet etmemektedir. Bu durumda da delilin kesinlik ifade etmesinde şüphe arız olmakta, hüküm de bu nispette kesinlikten uzaklaşmaktadır.⁸⁷

İhtiyat, sedd-i zerâiy' gibi zannî deliller de tahrîmen mekruh hükmünün kaynakları arasındadır. Örneğin, kişiye farz olduğu ilk seneden sonra haccın geciktirilmesi Hanefî mezhebinde haram değil tahrîmen mekruhtur. Çünkü haccın geciktirilmesi durumunda farz olan bir ibadetin terk edilmesi şüphesi bulunduğu için haccın fevren eda edilmesi gerekmektedir. Bu da zannî bir delil olan ihtiyat deliline dayanmaktadır.⁸⁸ Hanımların cemaatle namaz kılmak için mescide gitmelerinin tahrîmen mekruh olduğu hususunda her ne kadar bazı âlimler Hz. Peygamber (s. a)'in "kadının evinde kıldığı namaz daha hayırlıdır"⁸⁹ hadisini delil gösterebilir de⁹⁰ bu hadis bir yasaklama bildirmediği ve hilafü'l-evlâya delâlet ettiği için tahrîmen mekruh hükmünün gerekçesi olamaz. Bu meselede kerâhetin esas gerekçesinin fesâdü'z-zamân olduğu dile getirilmiştir. Kadınların dışarı çıktıklarında fitnenin ortaya çıkmasından emin olunamayacağı için cemaatle namaz kılmak için mescide gitmeleri yasaklanmıştır.⁹¹ Bu yasaklama mübah bir fiilin yapılması durumunda ortaya çıkması muhtemel olan zararın önlenmesinin amaçlandığı sedd-i zerâi' ve istihsandelilik kapsamında değerlendirilebilir.⁹² Burada önlenmesi gerekçe gösterilen mefsedet; kesin değil şüpheli olması, nassa dayanmaması sebebiyle zannîdir ve bu meselenin hükmü tahrîmen mekruhtur. Görüldüğü gibi tahrîmen mekruh hükmünün sabit olduğu meselelerin delilleri kesinliğinde şüphe bulunan delillerdir. Bununla birlikte fıkıh literatüründe delillerin kesinliğini etkileyen pek çok gerekçe sunulmakla birlikte usûl açısından ortaya konulan bu gerekçeleri sübût ve delâletteki kesinlik kapsamındadeğerlendirmek mümkündür.

⁸⁶ Aynî, *el-Binâye*, c. 4, s. 12; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi'l-inâye*, II, 4; İbn Nüceym, Sirâcüddîn, *en-Nehrü'l-fâik*, III, 176, Molla Hüsvrev, *Dürerü'l-hükkâm*, I, 326, İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, IV, 65.

⁸⁷ Mevsîli, *el-İhtiyâr*, III, 39, İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, III, 187.

⁸⁸ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 333; İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 454.

⁸⁹ Ebû Dâvud, *Salat*, 53.

⁹⁰ Mevsîli, *el-İhtiyâr*, I, 82, İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, I, 628.

⁹¹ Şeyhîzâde, *Mecma'ü'l-enhur*, I, 108-109, Semerkandî, Ebü'l-Leys, *Muhtelifu'r-rivâye*, I, 138, Mevsîli, *el-İhtiyâr*, I, 82, İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, I, 365-366, Kemalpaşazâde, *el-lizâh fi şerhi'l-islâm*, I, 115, İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, I, 628, Şürünbülâli, *Merâki'l-felâh*, s. 53, Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî*, I, 412, İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II, s. 308.

⁹² Hanefî mezhebinde fitne gerekçesine dayandırılarak hüküm verilen meseleler çerçevesinde fitne-istihsan delili ilişkisi için bk., Birsın, Mehmet, Hanefî Fıkıhında Fitne Gerekçesine Dayalı Hükümler ve İstihsân Delili İlişkisi", *İslâmî Araştırmalar*, 22/1 (2011): 55-70.

Tenzîhen mekruh genellikle sünnetin terki ile tanımlansa da bu kerâhetin derecesi ve tahrîmen mekruha yakınlığı sünnetin kuvvetine göre farklılaşmaktadır.⁹³ Bu sebeple tenzîhen-tahrîmen mekruhu belirlemede sünnet mutlak bir çerçevede ele alınmamalı, sünnet olan fiilin hangi kapsamda yer aldığı tespit edilmelidir. Bu anlamda Hanefî mezhebinde sahabenin uygulamaları dahil geniş bir anlam çerçevesine sahip olan sünnet,⁹⁴ sünnet-i hüdü ve sünnet-i zevâid olarak iki kısımda incelenmektedir.⁹⁵ Tahrîmen mekruhun delili olarak sünnet-i hüdü; dinin sembolleri olan ezan, kamet gibi vacip menzilesinde kabul edilen sünnetlerle sınırlıdır.⁹⁶ Dinin sembollerinden olmadığı gibi, dinin tamamlayıcı unsurlarından da olmayan sünnet ise sünnet-i zevâid kapsamında değerlendirilmekte ve terki tenzîhen mekruh ile ilişkilendirilmektedir.⁹⁷

Hanefî fıkıh literatüründe tenzîhen mekruh hüküm açısından mendubun mukabili olarak nitelenmektedir.⁹⁸ Tenzîhen kerâhet daha önce de belirtildiği gibi diğer mezheplerin genel mekruh anlayışı ile örtüşmektedir. Tenzîhen mekruh; yapılması hakkında bir yasaklama bulunmayan, fakat terk edenin sevap kazandığı hilâfu'l-evlâ kavramı ile de ilişkilendirilmiştir. Hilâfu'l-evlâ birçok meselede tenzîhen mekruhun dayanağı kabul edilmiştir.⁹⁹ Mesela, namazda tesbihleri veya âyetleri elle saymanın hükmü konusunda tenzîhen kerâhetle hükmedenler, konu ile ilgili net ve kesin bir nehy bulunmamakla beraber sünnet olan amelin terk edilmesi gerekçesini delil göstermektedirler.¹⁰⁰ Yine literatürde hükmü tartışılan meselelerden biri olan kadınların imameti meselesinde İbnü'l-Hümâm'ın imamın önde durmasının sünnet olduğunu, kadınların imametinde bu sünnetin terk edilerek imamın ortada durmasının hilâfu'l-evlâyâ raci olduğunu gerekçe göstererek tenzîhen kerâhet hükmünü ifade etmesi tenzîhen kerâhet ile hilâfu'l-evlâ arasındaki irtibata işaret etmektedir.¹⁰¹ Her tenzîhen mekruh fiil hilâfu'l-evlâ kapsamında yer almakta ancak her tenzîhen mekruh hilâfu'l-evlâyâ dahil edilmemektedir. Bu anlamda hilâfu'l-evlâ tenzîhen mekruhtan daha geniş kapsamlıdır. Çünkü bazen hilâfu'l-evlâ kuşluk namazının terki gibi hakkında nehy bulunmaması sebebiyle tenzîhen mekruh sayılmayan fiilleri de içermektedir. Tenzîhen mekruh ise şerî bir hüküm olduğu için, hakkında bir delil olmadan sabit olmaz.¹⁰² Bununla birlikte tenzîhen mekruh; mendub, sünnet-i zevâid gibi, emre imtisal etmenin sevabı gerektirdiği, emri yerine getirmemenin ise günah veya

⁹³ İbn 'Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, II, 404.

⁹⁴ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr*, II, 71, Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefa Efgânî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1954, I, 380; Kâkî, *Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî, Câmîü'l-esrâr fî şerhi'l-Menâr li'n-Nesefî*, thk. Fazlurrahman Abdülgafûr Efgânî, Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, Riyad 1997, II, 576.

⁹⁵ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr*, II, 72-73, İbn 'Âbidin, *Nesemâtü'l-eshâr*, s. 165-167.

⁹⁶ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 517.

⁹⁷ İbn 'Âbidîn, *Nesemâtü'l-esrâr*, 167, Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, s. 517.

⁹⁸ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, I, 415-417, İbnü's-Sa'atî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 178.

⁹⁹ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 51-53, İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, I, 354, En-Nablûsî, *Nihâyetü'l-murâd*, s. 603, İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, V, 94-95.

¹⁰⁰ İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II, 420.

¹⁰¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, I, 354.

¹⁰² İbn 'Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II, 424.

kınamayı gerektirmediği,¹⁰³ bağlayıcı değil teşvik edici bir hüküm olması nedeniyle hilâfü'l-evlâya dahildir. Bu sebeple de tenzîhen mekruhun teklîfi hükümler içerisinde değerlendirilip değerlendirilmeyeceği tartışma konusu olmuş,¹⁰⁴ hatta bazı âlimler tenzîhen mekruhu mübah kısmına dahil etmişlerdir.¹⁰⁵

Tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımında delilin bilinmesi özellikle kerâhetin mutlak zikredilerek tenzîhen mi tahrîmen mi olduğu belirtilmeyen meselelerde önem arz etmektedir. Her ne kadar kerâhetin mutlak olarak kullanıldığında tahrîmen mekruhu ifade ettiği dile getirilse de¹⁰⁶ mutlak kerâhettenzîhen mekruha da delâlet etmektedir.¹⁰⁷ Bu durumda kerâhetin niteliğini anlamak için hükmün deliline bakılması gerekmektedir. Yasaklama bildiren delil bağlayıcı bir biçimde terk talebini içermekle birlikte sübut veya delâlet yönünden zan içeriyorsa tahrîmen mekruh kast edilmektedir. Şayet nehyde tahrîmen kadar bağlayıcı olmamasını gerektiren bir delil varsa ve terk talebi tavsiye ve tercih niteliğinde ise nehy tenzîhen kerâhete haml edilmektedir.¹⁰⁸ Ayrıca aynı meselede farklı delilleri esas alarak bazı âlimlerin tenzîhen mekruh bazı âlimler ise tahrîmen mekruh hükmünü vermeleri de kerâhet hükmünün belirlenmesinde delilin anlaşılmasının gerekliliğine işaret etmektedir. Örneğin, ziyaret tavafının kurban günlerinden sonraya bırakılması İmam-ı Âzam'a göre vacibin terk edilmesi sebebiyle tahrîmen mekruhtur. Çünkü âyette,¹⁰⁹ ziyaret tavafının kurban kesmeye atfedilmesi tavafın kurban bayramı günleri ile sınırlandırıldığına işaret etmektedir. İmâmeyne göre ise tavafın bu vakitlerden sonraya bırakılması sünnetin hilafına olduğu için tenzîhen mekruhtur. Çünkü İmâmeynin delili, Hz. Peygamber (s. a) sahabeinin hacc menâsikinde takdîm ve tehrîr yapmalarında bir sakınca görmediğini bildiren rivayettir.¹¹⁰

Görüldüğü gibi tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımında hükme dayanak olan delillerin kesinlik derecesi büyük önem taşımaktadır. Bununla birlikte delilin dolayısıyla hükmün de kesinliğine etki eden birçok farklı etken bulunmaktadır. Bu etkenleri sübut ve delâlet çerçevesinde ele almak mümkündür. Bu sebeple her ne kadar bu ayrımla ilgili fıkıh meselelerinde birçok gerekçelendirmeye rastlansa da fıkıh usûlü literatüründe bu ayrım delilin sübût ve delâlet yönündeki kesinliği kapsamında değerlendirilmektedir.

¹⁰³ Molla Fenârî, tenzîhenkerâhetin irtikabı ile az da olsa azarlamanın gerekeceği görüşündedir. Bk., Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, s. 219.

¹⁰⁴ İbnü's-Sa'âtî, *Nihâyetü'l-vüsûl*, I, 178.

¹⁰⁵ İbn Nüceym, *Fethü'l-ğaffâr*, II, 68.

¹⁰⁶ İbn 'Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, II, 404.

¹⁰⁷ İbn 'Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, II, 405.

¹⁰⁸ İbn 'Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, II, 405.

¹⁰⁹ "Ta ki kendilerine ait birtakım menfaatlara şahid olsunlar; Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanları belli günlerde kurban ederken O'nun adını ansınlar. Siz de onlardan yiyecek, yoksulu, fakiri de doyurun. Sonra kirlerini giderip temizlensinler. Adaklarını yerine getirsinler. Kâbeyi tavaf etsinler" Hacc 22/28-29.

¹¹⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 42.

Sonuç

Mekruh kavramı fıkıh ilminin gelişim sürecinde teklîfî hüküm kapsamı içerisinde değerlendirilmiş, ancak hüküm anlayışının sistemleşmesinin öncesinde müşterek bir kavram olarak harama, haramlığında şüphe bulunana, terkü'l-evlâya ve men edilmeksizin hoş görülme-yene delâlet edecek şekilde kullanılmıştır. Söz konusu kavramın ıstılah haline gelmeden önceki kullanımları ise mezhepler içerisinde tahrîc usûlü ile değerlendirilerek sistematize edilmiştir. Bu süreçte mekruh kavramı Hanefî mezhebinde diğer mezheplerden farklı olarak tenzîhen-tahrîmen mekruh tasnifi içerisinde ele alınmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, diğer mezheplerde böyle bir ayırım genelde zikredilmemekle birlikte müteahhirûn dönemine ait bazı eserlerde bu ayırma işaret eden bilgilere rastlanmıştır. Nitekim Şafiî mezhebinde mekruhun terkü'l-evlâ ve tenzîhen mekruh şeklinde bir ayırımdan söz edildiği literatürde yer almaktadır.¹¹¹ Dolayısıyla esasen teklîfî hükümlerin sayısını fikhî mesele ve delillerin delâletlerindeki nüanslar dikkate alınarak daha da arttırmak mümkündür. Ancak önemli olan hükümleri ilmî sistematığe ve tatbikata uygun bir şekilde tasnif etmektir. Bu nedenle diğer mezheplerde bu tasnifte delillerin özellikle sübût açısından kesinliği dikkate alınmazken Hanefî mezhebi içerisinde teklîfî hükümlerin, dayandıkları delillerin kesinliği dikkate alınarak değerlendirilmesi, delil hüküm ilişkisinin Hanefî mezhebinde daha farklı bir yapıda olduğunu ortaya koymaktadır. Bu farklılık bütün mezhep sistematığına yansıdığı gibi çalışmanın konusu olan tenzîhen-tahrîmen mekruh ayırımının da belirleyici unsurudur.

Hüküm, şer'î delilden istinbât edildiğinden hüküm anlayışının belirlenmesi için mezhebin delillere yaklaşımı ve delilin hükme delâlet şeklinin incelenmesi gerekmektedir. Hanefî mezhebinin de teklîfî hüküm anlayışı delilleri kesinlik çerçevesinde ele alması ile irtibatlı bir biçimde belirlenmiştir. Mekruh kavramı ile ilgili söz konusu ayırım da bu bağlamda incelendiğinde zannî delile dayanan vacibin ve vacip hükmünde kabul edilen sünnet-i müekkedenin mukabilinde tahrîmen kerâhetin, delâleti zannî olan mendubun ya da başka bir ifadeyle terkü'l-evlânın mukabilinde ise tenzîhen kerâhet hükmünün yer aldığı görülmektedir.

Hanefî mezhebinde teklîfî hükümlerin tasnifinde ve tenzîhen-tahrîmen mekruh ayırımının temeli, hükmün kaynağı delillerin bilgi değerinin sadece amel açısından değil, itikat bağlamında ele alınması ve hüküm vermede ilmî ve amelî kesinliğin bir bütün olarak değerlendirilmesidir. Bu sebeple zannî delille sabit olan tahrîmen mekruhun inkarının hükmü Hanefî fıkıh literatüründe tartışılmıştır. Bununla birlikte itikâdî bilgi değeri dışında kesinlik açısından daha güçlü olan hükümler amelî yönden de bir hiyerarşi içerisinde ele alınmaktadır. Hanefî

¹¹¹ Sübkî, Ebû Nasr Taceddîn İbnü's-Sübkî Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi b. Ali, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc 'alâ Minhâci'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl, Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye. Kahire 1981, I, 60, Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *Teşnifu'l-mesâmi' bi-Cem'il-cevâmi' li Taceddîn es-Sübkî*, thk. Seyyid Abdulaziz, Abdullah Rebi, Müessesetü Kurtuba. Kahire 1999, I, 160, Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. MuhammedBasri, *et-Takrîb ve'l-irşâd: es-sağîr*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998, I, 299, a. g. mlf., *el-Bahru'l-muhit*, I, 303.

mezhebindeki tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımı ve teklîfî hüküm anlayışı da delil-hüküm eksenindeki bu kesinlik anlayışı esasına dayanmaktadır. Bu anlayışın etkilerini bütün olarak Hanefî fıkıh sistematiği içerisinde gözlemlemek de mümkündür. Ancak bu oldukça geniş kapsamlı bir araştırma konusudur.

Tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımının dayanaklarını anlayabilmek için, mezhebin delil anlayışına bağlı olarak; ilim ve amel açısından haber-i vâhidin konumu, nehyin delâlet derecesi ve nehy-fesâd ile ilişkisi, nehy li aynihî-nehy li gayrihî ayrımı, sünnetin tasnifi ve hükme delâlet derecesinin incelenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte tenzîhen veya tahrîmen kerâhetin, mesele özelinde de değerlendirilerek incelenmesi daha sağlıklı bir yöntemdir. Nitekim mesele hakkında sâbit olan bir başka delil veya karîne genel kurala göre verilmesi gereken hükümden vazgeçilerek başka bir hüküm verilmesini gerektirebilir. Bu durumda mezhep içerisinde usûl ve furu' arasında uyumsuzluğun olduğu iddiası meseleyi mezhebin bütünü içerisinde değerlendirememekten kaynaklanan bir husustur. Dolayısıyla Hanefî mezhebindeki tenzîhen-tahrîmen mekruh ayrımı mezhep içi işleyişe bağlı olarak, özellikle de mezhebin delil anlayışı ile gelişmiş ve tespit edilebildiği kadarıyla delilin kat'îliği-zannîliği konusu ile ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle Hanefî mezhebinde mekruh ayrımının, hem kat'îlik ve zannîliğin farklı boyutlarını içerecek şekilde delilin sübût ve delâlet yönleri dikkate alınarak hem de hükme ilişkin mesele düzleminde ele alınması daha uygun olacaktır.

Kaynakça

- Afgânî, Abdülhakîm, *Keşfü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye. Karaçi 1987.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldî b. Abdullah, *Tahkîkû'l-murâd fi enne'n-nehye yaktadi'l-fesâd*, thk. İbrâhim Muhammed Selkaynî, Dârü'l-Fikr. Dimaşk 1982.
- Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasan Nüreddîn Ali b. Sultan Muhammed, *Fethu bâbi'l-inâye bi şerhi'n-Nukâye*, yay. haz. Muhammed Temîm-Heysem Nazzal Temîm, Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut 1997.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsa Hanefî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*, tsh. Muhammed Ömer, Dârü'l-Fikr.yy. 1980.
- Basrî, Muhammed b. Ali Ebû'l-Hüseyn, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye. Beyrut ty.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Hukûk-ı İslâmiyye ve ıstılâhât-ı fikhîyye kâmusu*, Bilmen Yay. İstanbul 1985.
- Birsin, Mehmet, Hanefî Fıkıhında Fitne Gereğesine Dayalı Hükümler ve İstihân Delili ile İlişkisi", *İslâmî Araştırmalar*, 22/1 (2011): 55-70.
- Buhârî, Alâüddin Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed Abdülazîz, *Keşfü'l-esrâr 'an usûli-i Fahrî'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Muhammed el-Mu'tasım-Billah el-Bağdâdî, Dârü'l-Kütübü'l-Arabiyye, Beyrut 1997.
- Buhârî, Burhânüddin (Burhânü's-şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz Buhârî Merğînânî Burhâneddîn, *el-Muhîtü'l-burhânî fi'l-fikhî'n-Nu'manî*, thk. Ahmed İzzu İnay ed-Dimaşkî, Dâru lhyâit-Türâsi'l-Arabî. Beyrut 2003.
- Büyük Ali Haydar Efendi, Nasûhîzâde Büyük, *Usûli-i Fıkıh Dersleri*, Üçdal Yay. İstanbul 1966.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-usûl*, nşr. Uceyl Câsim Neşemî, Mektebetü'l-İrşâd. İstanbul 1994.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsâ, *Takvîmü'l-edille fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddîn, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- Dilek, Uğur Bekir, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teklif Hükümler Terimleri -Doğuşu, Gelişimi, Terimleşmesi-*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî *Sünen-i Ebî Dâvud*, (ed. Muhammed Abdülaziz el-Halidî), Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Lübnan 2007.
- Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, çev. Abdulkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1973.

- Eroğlu, Selahaddin, "Mekruh", *İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)*, Ankara, 5 (1982): 297-303.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Hücetü'l-İslam Muhammed b. Muhammed, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Hamza b. Zühayr Hâfiz, yy. ty.
- Gulam, Hyder, "Comparing the Legal Rules (Ahkam-ı Shariah) in The Maliki and Shafii Schools with The Hanafi School of Thought", *Islam Futura*, 16/1 (2016): 1-8.
- Güzelhisari, Mustafa Hulûsî Muradî, *Menâfi'ü'd-dekâik şerhi Mecâmî'i'l-hakâik*, yy. İstanbul 1273.
- Habbazî, Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed, *el-Muğnî fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Mazhar Beka, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1983.
- Haddâd, Ebû Bekr b. Ali b. Muhammed ez-Zebîdî, *el-Cevheretü'n-Neyyire Şerhu Muhtasari'l-Kudûri fî'l-Furû'î'l-Hanefiyye*, I-II, thk. İlyas Kaplan, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
- Hassan, Ahmet, *İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi (The Early Development of Islamic Jurisprudence)*, çev. Haluk Songur, Rağbet Yay. İstanbul 1999.
- Hudârî, Muhammed b. Affî el-Bacurî, *Usûlü'l-fikh*, el-Mektebetü't-Ticâretî'l-Kubrâ. Mısır 1969.
- İbn 'Âbidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî, *Nesemâtu'l-eshâr*, yay. haz. Fehîm Eşref Nûr, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Pakistan 1418, s. 164.
- , *Reddül-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar: şerh-i Tenviri'l-ebşâr: Hâşiyetu İbn 'Âbidin*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvez, Dâru Âlemü'l-Kütüb, Riyad 2003.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, Mustafa el-Babi el-Halebî, yy. 1970.
- İbn Nuceym, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısırî Hanefî, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, el-Matbaatü'l-İlmiyye. Kahire 1311.
- , *Fethü'l-ğaffâr bi şerhi'l-Menâr*, Mustafa el-Babi el-Halebî. Kahire 1936.
- İbn Nuceym, Sirâcüddîn Ömer b. İbrâhim b. Muhammed Mısırî, *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik*, thk. Ahmed İzzu İnaey ed-Dımaşkî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- İbnü's-Sa'âtî, Muzafferuddîn Ahmed b. Ali el-Bağdadî, *Nihâyetü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. Sa'd b. Aziz b. Mehdi Sülemî, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ. Mekke 1985.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, Mustafa el-Babi el-Halebî, yy. 1970.
- Kâkî, Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî, *Câmîü'l-esrâr fî şerhi'l-Menar li'n-Nesefî*, thk., Fazlurrahman Abdülgafûr Efgânî, Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, Riyad 1997.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Hanefî, *Bedâyi'us-sanâi' fî tertibi's-şerâyi'*, thk. Ali Muhammed Muavvez-Adil Ahmed Abdülmevcut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Kemalpaşazâde, İbn Kemal Ahmed Şemseddin, *el-İzâh fî şerhi'l-islâh fî'l-fikhî'l-Hanefî: Tavzîh ve tenkîh ve tekmîl 'alâ Şerhi'l-Vikâye li'l-İmâm Sadrişerîa: İzâhü'l-islâh*, thk. Abdullah Davud Halef el-Muhammedî-Mahmud Şemseddin Emir el-Huza'î, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.
- Leknevî, Abdülali Muhammed b. Nizâmeddin Muhammed Sehâlevî el-Ensârî, *Fevâtihu'r-rahâmât şerhu Müsellemü's-sübût*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye. Beyrut 2002.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Dârü'l-Hadîs, Kahire 1992.
- Merğinanî, Ebü'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedâi*, thk. Muhammed Tamir-Hafız Aşur Hafız, Dârü's-Selâm. Kahire 2000.
- Mevsîli, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, thk. Ali Abdülhamîd Ebü'l-Hayr-Muhammed Vehbi Süleyman, Dârü'l-Hayr. Beyrut 1998.
- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâi'*, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası. İstanbul 1289.
- Molla Hüsrev, Hüsrev Mehmed Efendi, *Mir'âtü'l-usûl şerhu Mirkâti'l-vüsûl*, Matbaa-i Osmaniye, yy. 1899.
- , *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*, Fazilet Yay. İstanbul 1979.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. Haccac, *Sahîhu Müslim*, thk. Sıtkı Cemil 'Attâr, Daru'l-Fikr, Beyrut 2004.
- Nablûsî, Abdullah b. İsmail, *Nihâyetü'l-murad fî şerhi hedîyyeti ibni'l-İmâd*, el-Ceffan ve'l-Câbî, Limasol 1994.
- Özer, Hasan, "Fıkıh Literatüründe Yükümlülük Kuramı Bağlamında "Lâ Be'se (Bih) Kavramı", Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 17 (2017): 2-27.
- Reinhart, A. Kevin, "Like The Difference Between Heaven and Earth:" Hanafî and Shâfi'î Discussions of Fard and Wajib in Theology and Usûl", *Studies in Islamic Legal Theory*, ed. Bernard G. Weiss, Brill, Leiden 2002, ss. 205-235.
- Semer kandî, Ebü'l-Leys İmamü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed, *Hizânetü'l-fikh ve 'uyünü'l-mesâil*, thk. Selahaddin Abdüllatif en-Nâhî, el-Ehliyye, Bağdat 1967.
- , *Muhtelifü'r-Rivâye*, I-IV, thk. Abdurrahman b. Mübârek Ferec, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2005.

- Semerkandî, Ebû Bekr Alaeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed, *Tuhfetü'l-Fukahâ*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1984.
- , *Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülmelik Abdurrahmân es-Sa'dî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'd-Dîniyye, Bağdad 1987.
- Sem'anî, Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcebbâr, *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*, Müessesetü'r-Risâle. Beyrut 1996.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Mebsût*, Matbaatü's-Sa'âde. Kahire 1324-1331.
- , *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefa Efgânî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1954.
- Seyyid Bey, Muhammed, *Medhal*, Matbaa'î Âmire, İstanbul 1333.
- Şîgnâkî, Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc, *Kitâbü'l-vâfî fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed Muhammed Mahmûd Yemânî, Dârü'l-Kahire. Kahire 2003.
- Suçdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Muhammed el-Hanefî, *en-Nutef fi'l-fetavâ*, thk. Selahaddin Abdüllatif en-Nahi, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984.
- Sübkî, Ebû Nasr Taceddîn İbnü's-Sübkî Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî b. Ali, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc 'alâ Minhâci'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâil, Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye. Kahire 1981.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefî, *el-Câmiu's-Sağîr*, Âlemü'l-Kütüb. Beyrut 1986.
- , *Kitâbu'l-Asl*, I-VI, tsh. Ebü'l-Vefa Efgânî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1990.
- Şeyhîzâde, Damad Abdurrahman Gelibolulu, *Mecmâu'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, Matbaa-i Âmire. İstanbul 1910.
- Şürünbülâli, Ebü'l-İhlas Hasan b. Ammar b. Ali Vefâî, *Merâki'l-felâh fî şerh-i Nûri'l-izâh*, Matbaa-i Hayriye. İstanbul 1309.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet el-Ezdî, *Muhtasarü't-Tahâvî*, thk. Ebü'l-Vefa el-Efgânî, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire 1370.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Hanefî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî 'alâ Merâki'l-felâh şerhi Nûri'l-izâh*, thk. Abdülkerim el-Atâ, Mektebetü'l-İlmi'l-Hadis. Dimeşk 2001.
- Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer, *Şerhu't-Telvîh 'alâ't-Tavdîh li metni't-Tenkîh fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Adnan Derviş, Dârü'l-Erkam, Beyrut 1998.
- Yavuz, Yunus Vehbi, *Hanefî Mezhebinde İçtihat Felsefesi*, İşaret Yay. İstanbul 1993.
- Şaban, Zekiyyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, TDV Yay. Ankara 2005.
- Şener, Abdülkadir, "Hanefîlerde Farz-Vacip Ayrımı ve Sünnetin Hükümü Üzerinde Bazı Düşünceler", II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri, 23-27 Kasım 1998 Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Ankara 2003, I, 290-296.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *el-Bahru'l-muhîr fî usûli'l-fikh*, haz. Abdülkadir Abdulanî, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, yy. 1992.
- , *Teşnifu'l-mesâmi' bi-Cem'i'l-cevâmi' li Taceddîn es-Sübkî*, thk. Seyyid Abdülazîz, Abdullah Rebi, Müessesetü Kurtuba, Kahire 1999.
- Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*, Mektebetü'l-Kudüs, Bağdad 1985.